Klar tale fra en gammel russisk menneskerettighetsforkjemper

Av Lillian Hjorth og Inna Sangadzhieva (tolk)

Foto: Inna Sangadzhieva

De historiske fotografiene er tatt av Memorial: Organisasjonen ble stiftet på slutten av 1980-tallet for å hedre minnet til ofre for politisk undertrykkelse i Sovjetunionen.

På slutten av 1960-tallet begynte mennesker offentlig å vise sin opposisjon mot sovjetiske regimet.

Da Sergei Kovalev (76) i sommer observerte Europarådets høring om Russland i Strasbourg, ble han forbannet. Da rådets medlemmer behandlet de russiske overgrepene i Tsjetsjenia, spurte han dem om hva de skulle gjøre med situasjonen. Da de svarte på byråkratvis at det var lite de kunne gjøre, reiste Kovalev seg opp og ropte: Hvorfor sitter dere her hvis dere ikke kan gjøre noe? Hvis dere eier skam i livet så ta deres hatter å gå!

Sergei Kovalev: Utdannet biolog. Kjent dissident og politisk fange i det tidligere Sovjetunionen. Grunnlegger av og aktiv i flere menneskerettighetsorganisasjoner. Kovalev blir ofte kalt "Russlands samvittighet" og har mottatt en rekke priser for sitt arbeid. Han har vært nominert til Nobels Fredspris. I dag er Kovalev styreleder i Memorial Moskva.

Hvilket spørsmål starter man med når man skal intervjue en av de virkelige innflytelsesrike menneskerettighetsaktivistene i det historiske Sovjetunionen og dagens Russland? En som ble født i mellomkrigstiden, som vokste opp under Stalins redselsregime, erfarte diktaturets jernhånd og som satt fengslet i GULAG?[1] Som ble parlamentariker etter det første demokratiske valg i det nye Russland, og ombudsmann for menneskerettigheter under president Boris Jeltsin, men som gikk av i protest mot de russiske overgrepene i Tsjetsjenia?

Det er tidlig morgen da vi møtes til vår samtale. Dagen før har Kovalev og resten av delegasjonen fra Russland hatt møter med Stortingets utenrikskomité og statsministerens kontor. Menneskerettighetsorganisasjonen Memorial, der han er styreleder, har lagt frem bevis på et ulovlig fengsel i Tsjetsjenia, drevet av russiske føderale styrker, en sak som også når de norske avisenes nyhetssider. Det snakkes om at han er usedvanlig klar i sin tale.

Sjelden får jeg en slik anledning. Jeg må benytte meg av Kovalevs særlige muligheter for historisk utsyn og perspektiv. Hva preget han, hva var det som gjorde at han tok det valget som mange andre ikke tok?

– Sergei Kovalev. Hvordan hadde det seg at du ble menneskerettighetsaktivist?

Kovalev tenker en god stund før han svarer. – Det var ikke så mange som ble menneskerettighetsaktivister i Sovjetunionen selv om en hel del, særlig innenfor det utdannede samfunn, følte at alt gikk den gale veien. Jeg vil derfor si at det fantes en *ubevisst indre opposisjon* i samfunnet, men at de som hadde en bevisst holdning til sin protest var ganske få.

Ofte sier man om Sovjetunionens dissidentbevegelse at det var en politisk opposisjon. Jeg er uenig i ordbruken. Det var ikke en *politisk* opposisjon. Det mest passende ordet for å definere bevegelsen er moralsk upasselighet. Det var en moralsk protest. *Regimet og folket var fremmede for hverandre, de passet ikke sammen.*

Jeg er usikker på *når* jeg ble bevisst over min egen protest. Men jeg kan gi deg tidspunktet da jeg først uttrykte min mening offentlig. Det var i januar-februar 1966 i forbindelse med dommene mot Sinyavsky og Daniel.[2] Det var første gang jeg skrev en offentlig protest. Denne saken reiste en bølge av protester, rundt 800 til sammen og forskjellige grupper viste initiativ.

I Sovjetunionens mange GULAG-leire, ble mennesker grovt utnyttet som arbeidskraft. Millioner arbeidet seg til døde eller ble regelrett drept.

Mange i Vesten forsto ikke Sovjetmaktens egentlige natur. Myndighetene kalte alt politikk og ga politisk mening til alt, også våre private liv. De bestemte hva som var god litteratur og hva vi som gode sovjetborgere burde lese. Jeg husker i 1946 da Zhdanov,[3] en av partiets viktigste ideologer, kom med uttalelser mot enkelte poeter og forfattere om at verkene deres hadde dårlig innvirkning på samfunnet og at de ikke passet inn i den progressive sovjetiske litteraturen. De ble anklaget for å påvirke samfunnet med vestlig smak og oppfatning. Mange komponister, som for eksempel Dmitrij Sjostakovitsj, ble også erklært som "giftig" for samfunnet. Plutselig, så å si over natten, ble verken han eller andre komponister fremført mer.

I 1948 blandet partiet seg også inn i vitenskapen. Et illustrerende eksempel var at de dyktige vitenskapsmennene som hadde ført russisk genetisk forskning til å bli verdens fremste, ble fjernet fra sitt arbeid. De måtte unnskylde seg offentlig, innrømme å ha gått "feil vei" og ha blitt påvirket av borgerskapets ideologi. Mange måtte bytte yrke. Enkelte ble arrestert og døde av sult. En rekke artikler ble publisert mot genetikerne for å sverte dem.

Kovalev rister på hodet og smiler litt. Det er tydelig at han husker noe spesielt. Han forklarer. – Jeg kan illustrere trakasseringen med en spesiell historie. For genetisk forskning er det en liten flue som har stor betydning og som blir brukt til eksperimenter. Avisen Pravda publiserte en artikkel om forskerne. Overskriften var "De som elsker fluer og hater mennesker". Skjønner du? Sovjetisk makt gjorde politikk av alt. De presset ut den uavhengige tanke i litteratur, kunst og vitenskap.

Det ble også gjort forsøk på å ødelegge fysikken ved å erklære Einstein som en aktivist for borgerskapet og motsi hans berømte relativitetsteori. Men fysikken ble reddet av atombomben. De som skulle lage denne var avhengig av relativitetsteorien og kvanteteorien. Stalin forsto at mennesker som tilpasser seg marxismen ikke kan lage atombombe. Derfor ble kritikken av fysikken stoppet.

Protestene mot domstolsavgjørelsene ble sett på som politisk ulydighet. Hvorfor? Fordi forfatterne hadde *politiske* anklager mot seg. De ble anklaget for å ville nedverdige det politiske systemet. Det innebar at de reaksjonene vi fremførte mot dommene også ble oppfattet som politiske. *Vi mente ikke at vi drev politikk, men det mente makthaverne.*

Det var også andre typer offentlig aktivitet. Unge poeter som skrev dikt og leste forbudt poesi på offentlige steder og malere som ikke fulgte den rette linjen innen kunsten. Driften mot uavhengighet mot slutten av 1950-tallet og på begynnelsen av 1960-talet viste seg på forskjellige måter. En del unge mennesker ønsket å lytte til moderne musikk, danse nymotens dans og gå i moderne klær som trange bukser med sleng. Dette var absolutt ingen protest, men det sovjetiske maktapparatet begynte å forfølge disse unge. De ble kalt for "stilyagi" (de som lager stilen) og det ble publisert artikler om at de var negativt påvirket av borgerskapet og Vesten. Alt mulig ble gjort mot disse. Komsomolbrigaden marsjerte i gatene og truet med å skjære av dem buksene. Jenter med moderne frisyrer ble tvangsklippet. Dette var ikke en politisk protest, understreker Kovalev. – Men ved maktens forsøk på å begrense de uavhengige ytringene, ga makten selv aktivitetene politisk mening!

Det må være at jeg har hatt noe genetisk i meg som gjorde at jeg gjorde motstand. I min skoletid er det en historie som jeg nå kan le av, men som faktisk kunne ha endt tragisk. Vi hadde et fag som het Sovjetunionens konstitusjon. Jeg gikk i syvende klasse og var 14 -15 år. Faget var nyttig i seg selv. Barn og unge i en viss alder bør vite om hvilke prinsipper staten bygger på. Vi hadde om Stalins konstitusjon fra 1936. Jeg var den beste eleven på skolen og hadde gode karakterer. I en time ba lærerinnen meg svare på et spørsmål vedrørende konstitusjonens artikkel 125. Dette var en artikkel som hadde forbauset vestlige statsvitere og analytikere fordi den inneholder normer som omhandler menneskers rettigheter. Alt var godt skrevet: En sovjetisk borger har rett til ytringsfrihet, demonstrasjonsfrihet og så videre, alle frihetsrettigheter var med. Artikkelen begynte med følgende setning. "I arbeidernes interesser, borgerne av Sovjetunionen, har borgerne rett til…", og så ble alle rettighetene ramset opp. Men etter artikkelens første ledd, kom ledd to. Der sto det at rettighetene skal bli garantert av den offentlige eiendom til partiet, fotografier, bygninger og så videre. Slik jeg tolket det var første ledd betinget av det andre, og faktisk av de offentlige myndigheter. Jeg forsto det likevel ikke helt og vi ble aldri forklart det i undervisningen.

Jeg fortalte lærerinnen om artikkel 125 og hun spurte meg videre: Hvordan forstår du dette? Jeg svarte. "I vårt land Sovjetunionen, skal alt gjøres for menneskets gode, for arbeiderens gode, slik at staten ikke skal gå mot borgerens interesser. For at dette ikke skal skje har arbeiderens deres egen frie mening. Man kan snakke åpent, demonstrere, skrive i avisen."

Lærerinnen sa at svaret mitt ikke var riktig: Arbeidere har bare rett til å gå i demonstrasjon hvis dette er for arbeidernes skyld. Jeg svarte at – nei, jeg er ikke enig i dette: Hvem skal definere hva som er arbeidernes interesser om det ikke skal være arbeiderne selv? Hun repliserte: Det finnes jo mennesker som

Sovjetiske ungdom paraderer på den røde plass i Moskva.

Høytidelig minneseremoni for hedring av ofrene for GULAG.

virkelig vet hva interessene til arbeiderne er: *Vårt parti.* Jeg opponerte og sa: – Men de kan ta feil og vi må jo gi arbeiderne sikkerhet mot at de ikke blir ført bak lyset!

Vi diskuterte hele timen og alle synes det var veldig interessant. All sympatien lå på min side. Både jeg og lærerinnen prøvde å sette punktum for diskusjonen, men det var ikke lett. Til slutt sa hun "Sett deg ned" og jeg fikk 2, den dårligste karakteren. Hver uke etterpå stilte hun meg det samme spørsmålet og alltid svarte jeg det samme. Hver gang avsluttet hun med å si: Sett deg ned! og gi meg 2.

Jeg forsto ikke da hvor skandaløs denne historien egentlig var. Det var krig og i løpet av de neste 20 årene skulle denne diskusjonen nesten bokstavelig talt gjentas i alle de politiske prosessene. Historien kunne blitt farlig for meg og familien dersom den hadde blitt kjent for myndighetene, og skolen kunne også fått represalier. Men skolens direktør var ikke dum, og var egentlig en god mann. Etter en stund ble jeg innkalt til hans kontor. Jeg var nervøs og fortalte alt. Til slutt svarte han: "En gang skal du forstå at de voksne også har vanskeligheter og at de vanskelighetene ikke kan sammenlignes med disse vanskelighetene du har nå. (…) Tolkning av artikkelen skal gjøres av professorer, det er deres sak. Så lærerinnen har gjort feil. Hun burde ikke stilt deg spørsmålet om hvordan du skal *forstå* artikkelen. Hun skulle spurt deg hva *står* i artikkelen. Jeg skal be henne om å eksaminere deg om igjen og da skal hun ikke spørre om hva du synes. Hvis du kan leksen din, skal du få den karakteren du fortjener." Da jeg så ble hørt neste gang sa lærerinnen: "Når du vil er du flink". Jeg fikk 5 – den beste karakteren.

Jeg vil ikke si at dette var opposisjonell aktivitet, men historien er typisk for hvordan jeg var som ung. Etter skolen skulle jeg studere videre. Jeg var interessert i rettigheter, historie og jus og kunne tenke meg å bli jurist eller historiker. Men da jeg kom i 9 -10 klasse forsto jeg at disse yrkene ikke passet, fordi det ville innebære at jeg måtte "prostituere" meg. Dermed ble det vitenskap for meg.

Igjen kommer Kovalev tilbake til hans egen og andre menneskers reaksjon i forhold til regimet. – Det finnes et veldig klart svar på hvorfor folk reagerte. Det var en følelse av skam. Det var skam og ikke protest. Jeg, som andre, så at mennesker ikke ble dømt etter lovene. "De ble arrestert fordi de tenker slik jeg tenker", resonnerte jeg. "De har vært modige og omgjort sine tanker til ord. Det har ikke jeg gjort. Og så skal de sitte i fengsel og jeg skal ikke si noe? Det er en skam." Dissidentbevegelsen var ikke politikk. Opposisjonen var basert på en moralsk protest som ville ha politiske forandringer. De tenkte ikke på makt der og da. Noen få mente at det de gjorde var politikk, men de var unntakene.

Kovalev engasjerte seg i menneskerettighetsarbeid på slutten av 1960-tallet og ble en av initiativtakerne til den første sovjetiske menneskerettighetsgruppe "The Initiativ Group for the Defence of Human Rights" i 1969. I 1974 ble han arrestert og dømt for sin aktivisme og sendt til GULAG. Han ble også senere sendt i eksil fordi han hadde offentliggjort sakene til flere menneskerettighetsfanger. Kovalev var en av grunnleggerne av Amnesty International i Moskva og ble selv en av organisasjonens samvittighetsfanger da han satt internert.

Under Gorbatsjovs perestroikapolitikk returnerte Kovalev til Moskva og fortsatte sitt arbeid. Han ble en av grunnleggerne av organisasjonen Memorial som ble opprettet for å minnes og rehabilitere ofre for politisk undertrykkelse i Sovjetunionen. Under president Boris Jeltsin ble Kovalev innvalgt til Dumaen, det russiske parlamentet.

– I 1991-92 satt jeg i den russiske Duma. Jeg var leder av komiteen for menneskerettigheter. Like lite som jeg så på meg selv som politiker da jeg var aktiv i dissidentbevegelsen, oppfattet jeg meg som politiker da. Min sak er ikke politikk! Jeg beskjeftiger meg med retten. *Retten er det som er utenfor og over politikken.* Politikken skal lyde retten, ikke omvendt. Jeg tenker også slik i dag. Retten må bestemme politikkens grenser, og sentrum av det rettslige systemet er menneskerettighetene, individets rettigheter.

På den måten bør hovedoppgaven til menneskerettighetsaktivister være å formulere krav til statens makthavere slik at de skal lyde det politiske systemet som er begrenset av retten. Dette er hovedtenkningen i menneskerettighetsbevegelsen. Det finnes selvfølgelig aktivister som fokuserer annerledes. De som arbeider med konkrete saker, for eksempel dersom noen trenger beskyttelse. Men ingen menneskerettighetsorganisasjon kan klare å arbeide med så mange mennesker at det virkelig monner. Derfor må organisasjonene utelukkende velge ut de saker som de kan bruke som eksempler. Det kan kanskje høres litt ufint ut, men jeg påstår at det å arbeide bredt er andres oppgave.

Kovalev snakker med begeistring om retten i forhold til politikken. – Jeg synes jeg aner en optimisme hos deg, kommenterer jeg. – Mener du at utviklingen går fremover? At ideenes kraft er sterkere og vil vinne over den realpolitiske maktpolitikken?
– Ja. For noen år siden publiserte jeg en artikkelsamling der én felles idé var uttrykt i tittelen: Det pragmatiske i den politiske idealismen.

Andrej Sakharov – en kjent fysiker og dissident i Sovjetunionen.

Foto: Inna Sangadzhieva

– Mange menneskerettighetsaktivister, forskere og analytikere mener at Russland under den nåværende ledelse har blitt mer og mer autoritært, sier jeg videre. – Den siste negative hendelse er den nylig adopterte NGO-loven, som synes å redusere de uavhengige organisasjoners innflytelse. Hva tror du om utviklingen fremover?

– Det er ikke første gang jeg får dette spørsmålet og som alltid svarer jeg på denne måten: Jeg er dypt pessimistisk når det gjelder den nære russiske fremtid. Men jeg er ganske klar optimist – sikker, men tilbakeholden – når det gjelder vår fremtid. Jeg tror at om 10 år kan vi se spiren til det som er grunnlaget for min optimisme i dag. Men jeg merker, ler han, – at det er en tendens til at perioden frem til min optimisme blir fjernere hele tiden.

Jeg tenker veldig enkelt: hvor skal Russland gå? Skal vi gå i krig med hele verden? De nye makthaverne fra KGB kommer til å tøye grensene mer og mer. Det er den sanne natur til ethvert ustabilt regime. Kovalev illustrerer med et bilde. – Det finnes dyktige kriminelle som har suksess og kommer til gode penger. Kunsten er imidlertid å stoppe mens leken er god. Dersom de fortsetter den kriminelle løpebane, blir det til slutt forbrytelsene som styrer dem og ikke omvendt. På samme måte er det med Russland. Helt fra 1917 har det vært mafiagrupper som har styrt. De har også brukt mafiaens psykologi, noe som er svært forvirrende for folk flest. Ta for eksempel Zjirinovskij,[4] som er et typisk eksempel på en russisk leder. Han er ikke dum, bare kynisk. Han spytter på intelligentsiaen.

Men enhver tålmodighet har sin grense. Hvis våre russiske myndigheter begynner å gå over grenser for den siviliserte verden, blir det uholdbart. Ikke bare for Russland. Også for Vesten, også for dere.

---

1) GULAG: samlebetegnelse for ulike interneringsleire i Sovjetunionen: arbeidsleire, straffeleire, leire for kriminelle og politiske opposisjonelle, kvinneleire, barneleire og transittleire. GULAG brukes også som en bredere betegnelse for det sovjetiske repressive tvangsregime som sådan.

2) Saken mot Andrei Sinyavsky og Yuli Daniel omtales ofte som starten på den moderne dissidentbevegelse i Sovjetunionen. Forfatterne Sinyavsky og Daniel skrev kritiske og satiriske stykker om det kommunistiske regimet. Begge ble arrestert og dømt (i 1966) til henholdsvis syv og fem års internering i arbeidsleir eller fengsel for "anti-sovjetisk aktivitet". (kilde: Wikipedia.org)

3) Andrei Zhdanov, sovjetisk politiker med stor innflytelse over sovjetisk kunst og kultur. Helt frem mot slutten av 1950-tallet ble denne kulturelle retningen definert som Zhdanovisme. (Kilde: Wikipedia.org)

4) Vladimir Zjirinovskij er leder av det høyrepopulistiske liberaldemokratiske partiet i Russland og en meget kontroversiell politiker.

NGO-konferanser i forbindelse med G8-møtet i Moskva juli 2006

To representanter fra Helsingforskomiteen skal delta på to konferanser for ikke-statlige organisasjoner i Moskva i juli.

I forbindelse med G8 møtet i St. Petersburg i midten av juli i år, der statsledere fra USA, Storbritannia, Tyskland, Frankrike, Italia, Japan, Canada og Russland skal møtes for å diskutere internasjonal handel og økonomi, skal det organiseres en konferanse for russiske og internasjonale NGOer 3-4 juli. Formålet er å forberede innspill til G8 statslederne på en rekke felter, blant annet internasjonal terrorisme, menneskerettigheter, internasjonal energisikkerhet, handel og økologi. Helsingforskomiteen skal delta i arbeidsgruppen for menneskerettigheter.

Komiteens representanter skal også delta på en egen konferanse som uavhengige russiske NGOer organiserer 5 juli. Mens Russland er vertskap for G8 mener organisasjonene at det er viktig å fokusere på den særlige problematiske situasjonen for demokrati og menneskerettigheter som eksisterer i landet akkurat nå.